

Від авторки

Матеріал для цієї книги збирався впродовж восьми років, починаючи з архівної слідчої справи в Державному архіві Кіровоградської області на єврейських біженців із Польщі братів Мошеля та Симона Ігельників, які восени 1939 р. разом із багатьма іншими громадянами Польщі перетнули німецько-радянську демаркаційну лінію, а пізніше були завербовані на роботу в різні регіони Радянського Союзу. Однак інтеграція в радянське суспільство не убезпечила їх від арешту органами НКВС і засудження за ст. 54-10 УК УРСР за «систематичну агітацію проти Радянської влади».

Мої подальші архівні пошуки виявили, що доля братів була типовою: НКВС пильно стежив за біженцями, значну частину з них було депортовано в першій половині 1940 р. у північні регіони Росії та за Урал, інших заарештовано та засуджено в другій половині 1940-го і в першій половині 1941-го, тобто до нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р.

Зібраний мною архівний матеріал був частково оприлюднений у низці журнальних публікацій та двох колективних монографіях. Проте я вдячна пану Леонідові Фінбергу за пропозицію підготувати цю книгу, яка певною мірою узагальнює мої напрацювання. Якщо наша перша домовленість із цим поважним видавцем та громадським діячем відбулася на початку лютого 2022 р., то конкретні домовленості були артикульовані вже після початку масштабної військової агресії Російської Федерації 24 лютого. Раптом виявилося, що проблема біженців, що

виникла внаслідок військових дій на початку Другої світової війни і яка в українській історіографії тривалий час залишалася майже непоміченою, набула яскраво вираженого актуального характеру. Починаючи з перших днів вторгнення російської армії на територію суверенної України дорогами нашої країни рушили десятки тисяч біженців, тільки тепер вони йшли не з заходу на схід, як під час Другої світової війни, а в протилежному напрямку, а також із південних регіонів до центральних та західних.

Окрім того, під загрозою руйнування і знищення опинилися культурні й освітні установи, і серед них обласні архіви Миколаєва та Херсона, які я колись встигла відвідати і чийм співробітникам щиро вдячна за допомогу. Яка доля цих людей? Яка доля документів, що їх вони так бережно охороняли? Ці питання бентежать мою душу. Тому я вважаю цю книгу не лише даниною стражданням єврейських біженців 1939–1941 рр., а й даниною стражданням українських біженців 2022–2023 рр. Сподіваюся, що цивілізований світ, який виявив щире співчуття до них, допоможе українському народові якомога швидше зупинити цю війну, і біженці зможуть повернутися додому, а держава забезпечить їм гідні умови проживання.

Я хотіла б також висловити щиро подяку всім тим, хто словом і ділом допоміг мені в збиранні й опрацюванні матеріалу. Це насамперед співробітники ГДА СБ України, архівів СБУ Львівської та Херсонської областей, Державних архівів Вінницької, Волинської, Кіровоградської, Львівської, Тернопільської і Херсонської областей. Дуже цінним у моїй роботі був обмін думками з проф., д-ром іст. наук Юрієм Шаповалом та проф., д-кою Клаудією Вебер, к. іст. н. Тетяною Пастушенко, к. філ. н. Віктором Білоусом. Я щиро вдячна фонду Герди Хенкель, який підтримав мій проект щодо дослідження історії німецько-радянської комісії в справах біженців. І, безумовно, ця книга, як і загалом моя наукова діяльність, була б неможлива без підтримки моєї родини: чоловіка Сергія Радченка, який

перекладав листи і документи з польської і чеської мов, і дітей, які виконували мої завдання з пошуку людей та архівних документів, не кажучи про їхнє терпляче ставлення до моєї відданості історичним дослідженням. Сподіваюся, що пропонує книга відкриє читачеві багато нового з історії єврейських біженців в Україні в 1939–1941 рр.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ПЕРЕДМОВА

Однією з важливих сторінок Другої світової війни є історія біженців та емігрантів з нацистської Німеччини й окупованих нею країн. Відомо, що левову їх частку становили євреї, адже одразу з приходом до влади нацисти впроваджували агресивну дискримінаційну політику щодо єврейського населення та всіляко сприяли його еміграції. Впродовж 1933–1941 рр. понад 340 тис. євреїв залишили Німеччину та Австрію. Більшість із них знайшла притулок у США, Канаді та Палестині¹. Після нападу нацистської Німеччини на Польщу в 1939 р. сотні тисяч біженців різних національностей рушили до Східної Польщі, сподіваючись, що польська армія зможе зупинити агресора. До моменту встановлення демаркаційної лінії між Радянським

¹ Серед численних робіт західних істориків наведемо лише кілька прикладів: *Baumel, Judith Tydor. Unfulfilled Promise: Rescue and Resettlement of Jewish Refugee Children in the United States, 1934–1945.* Juneau, AK: Denali Press, 1990; *Breitman, Richard, and Alan M. Kraut. American Refugee Policy and European Jewry, 1933–1945.* Bloomington: Indiana University Press, 1987; *Fox, Anne L., and Eva Abraham-Podietz. Ten Thousand Children: True Stories Told by Children Who Escaped the Holocaust on the Kindertransport.* West Orange, NJ: Behrman House, 1999; *Laqueur, Walter. Generation Exodus: The Fate of Young Jewish Refugees from Nazi Germany.* Hanover, NH: Brandeis University Press, 2001; *Zucker, Bat-Ami. In Search of Refuge: Jews and US Consuls in Nazi Germany, 1933–1941.* London: Vallentine Mitchell, 2001.

тікали або від Вермахту на схід, або від РСЧА на захід, залишивши власні домівки.

27–28 вересня в Москві пройшли чергові переговори між представниками Радянського Союзу і Німеччини, які завершилися підписанням угоди «Про дружбу та кордон». Згідно з договором кордон між сферами інтересів підписантів було частково змінено: тепер він був наближений до так званої «лінії Керзона» і проходив не по річці Вісла, а приблизно по лінії Нарев – Західний Буг – Сян (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Карта демаркаційної лінії згідно з «Договором про дружбу та кордон» від 28 вересня 1939 р.
Джерело: Газета «Правда», 1939 р., 29 вересня, с. 1.

I. «Гаряча осінь» 1939-го і єврейські біженці...

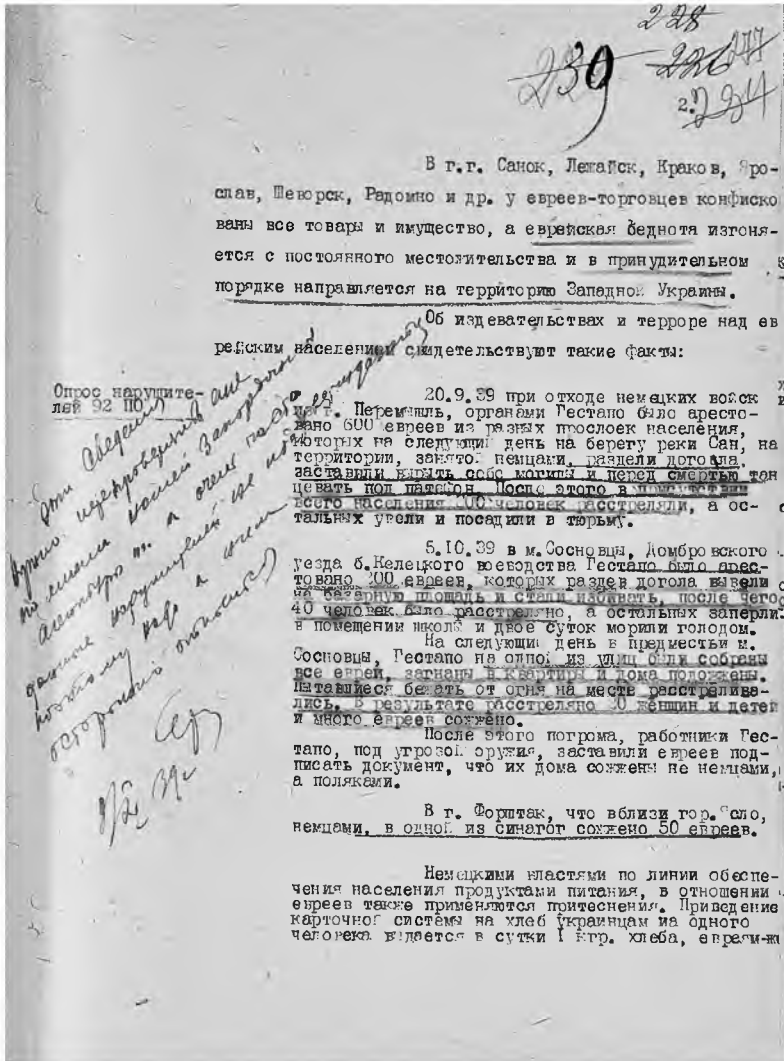

Рис. 1.4. Уривок із розвідувального зведення від 6 листопада 1939 р. на ім'я І. Серова з його резолюцією.
Джерело: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 0382, арк. 277.

зокрема 37 осіб – з боку Німеччини і 520 – з радянського боку, з них 500 осіб дісталися кордону потягом з Білостока²⁷. Загалом статистика затримань на новому кордоні в Західній Україні протягом 14–28 жовтня 1939 р. мала такий вигляд (табл. 1.1):

Таблиця 1.1. Кількість затриманих на німецько-радянському кордоні*

	Із Західної України	У Західну Україну
Кордон з німецькою зоною окупації	465	5731
Кордон з Угорщиною	41	733
Кордон з Румунією	30	618
<i>Загалом</i>	<i>536</i>	<i>7082</i>

*Складено автором за: ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 0382, арк. 261.

На 28 жовтня 1939 р. на березі Сяну в Перемишлі зібралося 11 тис. людей, які чекали на організований перехід у німецьку зону. Затримка вирішення цього питання спонукала їх до нелегального перетину кордону. Окрім того, велике скупчення біженців створювало небезпеку епідемічних захворювань, житлову кризу і нестачу харчових продуктів²⁸. Частину біженців із німецької зони впливу радянські прикордонники повертали назад. Інколи на біженців нападали банди з метою пограбування, зокрема біля с. П'яткова.

В окремих звітах за підписом начальника прикордонних військ НКВС Київського округу, військового комісара прикордонних військ НКВС КО, бригадного комісара Олександра Ключова вказувалася кількість євреїв, які перетнули кордон на радянську територію. Зокрема, 4 листопада 1939 р. у зоні 92 ПЗ, який охороняв ділянку кордону в районі Перемишля,

²⁷ Карпенкіна. *Вказ. праця*, с. 78.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп.1, спр. 0382, арк. 261.

Рис. 1.6. Л. Зальцберг.
Джерело: ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3023.

моя дружина переконала мене, вона сподівалася, що Червона армія дійде до Лодзі, і тоді ми знову об'єднаємося»³⁹.

Проте надії родини Зальцбергів не здійснилися: в 1939 р. Червона армія зупинилася далеко від Лодзі, і Л. Зальцберг не міг забрати до себе родину, і сам не міг до неї повернутися.

Окрему категорію єврейських біженців становили ті, хто мешкав у районах Східної Польщі, що на початку жовтня 1939 р. переходили з рук в руки, тобто від німецької армії до радянської і навпаки через невизначеність майбутньої демаркаційної лінії та агітацію політруків Червоної армії щодо місцевого населення відступити разом з ними. Наприклад, Арон Фукс, 1912 р. н., який мешкав у м. Туробін (пол.: *Turobin*) Люблінського воєводства, після свого арешту розповідав у НКВС таке:

«У цей час Німеччина розпочала війну проти Польщі, і німці увійшли до містечка Туробін, проте десь за три дні Туробін зайняла Червона армія. Після цього я вступив до місцевої поліції, яка

³⁹ Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р-2771, оп. 2, спр. 3023, арк. 9.

*Рис. 1.15. Військовий квиток М.М. Вертмана.
Джерело: ДАВО, ф. 4666, оп. 2, стр. 1708.*

Рис. 1.16. Г. Акерман (внизу ліворуч) у швейній майстерні, початок 1930-х рр. Джерело: ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, стр. 3025.

держбезпеки М. Горлінського (1907–1965) «Щодо прикордонного режиму Німеччини» відзначалося, що

«від самого початку встановлення радянсько-німецького кордону на території колишньої Польщі, що відійшла до Німеччини, був уведений суворий внутрішній режим відповідно до умов військового часу, що знайшло свій прояв у такому: в прикордонного населення були конфісковані човни та інші предмети, які могли б слугувати засобами переправи порушників кордону. Від початку охорони кордону митними органами (з 1 січня 1940 р.) спостерігається деяке посилення прикордонного режиму [...].

Частіше проводиться перевірка квартир підозрілого елемента: осіб, які займаються контрабандою, і тих, хто нелегально повернувся з СРСР після встановлення радянсько-німецького кордону. Крім того, деякі особи вказаних категорій до теперішнього часу відвідують поліцію для реєстрації.

[...] Місцевому населенню в прикордонній смузі заборонено приймати на ніч невідомих осіб без письмового або усного розпорядження представника місцевої влади [...], щоб запобігти проникненню шпигунів або диверсантів із СРСР.

Особи, які не мають перепустки для пересування в прикордонній смузі після встановленого часу, затримуються патрулями, беруться під варту, на перший раз сплачують штраф, а в разі другого порушення режиму депортуються на примусові роботи в тил Німеччини»².

Не менш суворим був і контроль з радянського боку, внаслідок чого взимку 1939–1940 рр. потік біженців і порушників кордону значно скоротився, але не припинився зовсім. Причому обставини перетину німецько-радянського кордону були доволі різними. Дехто з біженців свідчив, що німці після обшуку їх пропускали, дехто розповідав про знущання, як, наприклад, А. Ленчицький, який переходив кордон у районі ст. Малкіня: «...(німецькі прикордонники) вишикували нас у стрій і наказали займатися фізкультурою, під час якої нас били. З нами займався німецький інструктор у цивільному одязі, при цьому він нам казав, що ми повинні займатися фізкультурою, адже ми

² ГДА СБ України, ф. 16, спр. 474, арк. 30–32.

Подальші долі біженців свідчать про те, що спочатку пропозиція В. Осокіна знайшла відгук у радянських керівників. Зареєстрованим біженцям було дозволено селитися в містах Західної України, передусім у Львові, Коломиї, Станіславі. На кінець січня 1940 р. нараховувалася така кількість єврейських біженців:

Дрогобицька обл. – 6245;

Львівська обл. – близько 40 тис.;

Рівненська обл. – 1777;

Станіславська обл. – 4844⁷.

Так, брати Біркенфельди зупинилися у Львові в своїй сестри Анни: Герш працював кухарем у червоноармійському підрозділі, а Мордко знайшов роботу на вокзалі. Їхній знайомий по ешелону з Відня Адольф Фішер працював деякий час у банку.

*Рис. 3.3. Зруйнований залізничний вокзал у м. Львів. Осінь 1939 р.
На передньому плані група робітників з лопатами.
Джерело: Документальний фільм «Визволення», 1940 р.*

⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 395, арк. 96–99; там само, спр. 475, арк. 7, 9.

*Рис. 3.17–3.20. Анонімні світлини, надіслані нелегальним шляхом з Кракова до Західної України в січні 1940 р.
Джерело: ДАТО, ф. Р-3429, оп. 3, стр. 1508, б.н.*

«Дорогий Мотеку!

Тільки що я з дому отримав листівку, в якій мені повідомили, що ти в Лемберзі. Вдома все гаразд. Штеффі⁴⁸ молодець, додому пише часто. Ти не можеш собі уявити, що ми пережили, коли дізналися, що ти виїхав із транспортом⁴⁹, і яке полегшення ми відчули, коли дізналися, що ти в Лемберзі. Немає сенсу там залишатися, адже люди масово повертаються звідси. Навпаки, багато людей

⁴⁸ Стефанія була дружиною Мотека (Маркуса), вона загинула в Аушвіці в 1943 р.: <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=de&itemId=1228308&ind=1>.

⁴⁹ Йдеться про один із транспортів до ст. Нисько, який у жовтні 1939 р. вийшов з Моравської-Острави і Катовіце.

4.2. Радянські депортації із Західної України вглиб РРФСР у квітні – червні 1940 р.

Як відомо, депортації різних етнічних і соціальних верств населення супроводжували встановлення і зміцнення радянської влади починаючи з 1918 р.²⁸ Винятком не стало і приєднання до Радянської України та Радянської Білорусі територій колишньої Східної Польщі: 5 грудня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про депортацію осадників²⁹ і членів їхніх сімей. Для цього в районах Крайньої Півночі і Сибіру створювалися спеціальні поселення для 21 тис. сімей.

На початку 1940 р. за рішенням РНК СРСР почалося «зміцнення» кордону в західних областях УРСР і БРСР шляхом очищення 800-метрової прикордонної смуги. Населення, яке проживало вздовж кордону, підлягало так званому «відселенню», а насправді – депортації в Казахстан. Перша хвиля депортації почалася 10 лютого 1940 р. й охопила 139 590 осіб, переважно сім'ї осадників і сторожової охорони лісів. Друга хвиля відбулася в квітні 1940 р.

Третя хвиля тривала з 28 червня до середини липня 1940 р., вона охопила біженців, які зареєструвалися на виїзд до захоплених німцями територій Польщі, а також до анексованих нацистами Австрії та Чехії. Якщо першу і другу хвилі слід вважати задалегідь спланованими акціями, то третя значною мірою

²⁸ Rosefelde, Steven. *Red Holocaust*. Routledge, 2009; Naimark, Norman M. *Stalin's Genocides (Human Rights and Crimes against Humanity)*. Princeton University Press, 2010.

²⁹ Осадник (пол. *osadnik* – поселенець, переселенець, колоніст) – мовне запозичення з польської, термін, яким у радянській історіографії прийнято було називати польських колоністів міжвоєнного періоду.

На серпень 1941 р. кількість єврейських біженців, виселених із західних областей Білорусі й України, становила 64 533 особи (табл. 4.1).

Таблиця 4.1. Кількість депортованих єврейських біженців, серпень 1941 р.*

Назва регіону	Кількість єврейських біженців
Комі АРСР	8896
Марійська АРСР	4203
Якутська АРСР	1796
Алтайський край	4809
Красноярський край	1490
Вологодська обл.	3165
Іркутська обл.	2398
Архангельська обл.	11 577
Горьківська обл.	792
Молотовська обл.	1684
Новосибірська обл.	10 882
Омська обл.	1384
Челябінська обл.	428
Свердловська обл.	11 029
<i>Загалом</i>	<i>64 533</i>

* Складено автором за: Депортації. Західні землі України, документ № 61, с. 154.

Отже, загалом влітку 1940 р. із Західної України та Західної Білорусі було виселено від 77 710 до 77 920 осіб, зокрема й одиниць. За наказом начальника ГУЛАГ НКВС СРСР, заступника наркома НКВС Василя Чернишова (1896–1952) щодо розподілу 9 тис. самотніх біженців із західноукраїнських областей 3 тис. зі Львова направили до Волзького ВТТ (ст. Рибінськ Ярославської обл.), ще 3 тис. зі Львова, Дрогобича та Станіслава –

вироку, тому що 2 березня 1942 р. помер у в'язничній лікарні від паралічу серця. Приблизно в цей час загинула і вся його велика родина в Туробіні⁶⁸.

4.4. Ведення слідства проти єврейських біженців органами НКВС

Політика Радянської влади щодо біженців вочевидь мала суперечливий характер. З одного боку, Москва була змушена певною мірою демонструвати свою лояльність до біженців, сприяючи їхньому працевлаштуванню і легалізації, з іншого – розгалужений репресивний апарат не міг залишатися осторонь і відмовлятися від традиційної шпигуноманії і підозрливості. Вже 11 жовтня 1939 р. було видано Наказ НКВС СРСР № 001223 «Щодо введення єдиної системи оперативного обліку антирадянських елементів, що виявляються агентурною розробкою». В параграфі 4 інструкції, доданої до нього, йшлося про облік усіх тих, «хто через своє соціальне та політичне минуле, національно-шовіністичні настрої, релігійні переконання, моральну і політичну нестійкість є ворожими до соціалістичного ладу і тому можуть бути використані іноземними розвідками і к.-р. (контрреволюційними. – О. Р.) центрами з антирадянською метою»⁶⁹. До переліку «антирадянських елементів»

⁶⁸ The Turobin Book. In Memory of the Jewish community (Turobin, Poland). Translation of *Sefer Turobin; pinkas zikaron*. Editor: M. S. Geshuri. Published in Tel Aviv 1967. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Turobin/tur229.html>.

⁶⁹ Дюков, Александр (сост.). *Накануне Холокоста. Фронт литовских активистов и советские репрессии в Литве, 1940–1941 гг.: Сбор-*

допрос начал в 15 часов.

Вопрос: Вам предшвыдкает обвинение в том что вы прибавили в СССР немалую сумму денег при переходе границы из Германии в СССР, также являясь секретным сотрудником органов НКВД, вопреки данному Вами обязательству дезинформировать органы НКВД, скрывая от них все Ваши факты антиеврейской деятельности другие лица, приносите ли Вы себе в этом виновность?

Ответ: Нет не приношу.

Рис. 4.23. Сторінка з протоколу допиту одного з біженців.
Джерело: ДАХО, ф. Р-4033, оп. 3, спр. 70, арк. 31.

Цікаво те, що запитання про приховування фактів «антирадянської діяльності інших осіб» з боку таємних співробітників НКВС не лише починало допит, а й закінчувало його. І вдруге особа, яку допитували, вже намагалася себе захистити і виправдувалася тим, що вона регулярно доповідала про відому їй «антирадянську діяльність», зокрема слідчому Валю⁹¹.

⁹¹ Ймовірно, йдеться про Матвія Соломоновича Валя, який до 21.12.1936 р. працював помічником начальника ІНО УДБ НКВС УРСР. У зв'язку з цим фактом, а також деякими іншими, слід зазначити, що серед співробітників НКВС можна було зустріти євреїв за походженням, які, однак, не виявляли жодного співчуття до одноплемінників, принаймні архівні документи не вказують на це. Чимало протоколів допитів єврейських біженців у Херсоні підписані також старшим слідчим Григорієм Семеновичем Зельцманом, 1911 р. н.

*Рис. 4.35. М. Левкович.
Джерело: ДАРО, ф. Р-2772,
оп. 2, спр. 3109.*

Заява Л. Бегелезена на виїзд із Радянського Союзу, 1 червня 1940 р.

«До керівника паспортного відділу міліції Рівненської області. Прохання надати мені дозвіл на виїзд до Німеччини. Причиною мого повернення до Німеччини є моя родина, яка там залишилася. Я наразі мешкаю на вул. Ломаній, 15, мене звать Лейба Бегелезен Шая».

Деякі арештовані біженці відкидали твердження слідчого, що вони все ж таки порушили прифронтову смугу, й аргументували це тим, що «фронту як такого не було, і що Червона армія їх пропускала, не затримувала і навіть пригощала

цигарками»¹¹⁰. Одна з небагатьох арештованих біженок Маня Дувидівна Левкович, 1913 р. н., мешканка м. Єрушив Лодзинського воєводства, теж стверджувала на допитах, що потрапила до Луцька ще до приходу Червоної армії, проте в анкеті на виїзд зазначила, що перетнула кордон у листопаді 1939 р.¹¹¹

Очевидно, що неможливість перевірити дати прибуття на території, які пізніше увійшли до складу УРСР, в умовах військових маневрів, коли РСЧА просувалася на захід по території Східної Польщі протягом дванадцяти днів – з 17 по 23 вересня, та величезний потік євреїв, які зареєструвалися на виїзд, змушували НКВС та Особливу нараду не розділяти тих, хто стверджував, що прибув до приходу Червоної армії, і тих, хто перетнув

¹¹⁰ Там само, спр. 3038, арк. 10.

¹¹¹ Там само, спр. 3109, арк. 6.